

УДК 347.53

Васильєв В. В., здобувач кафедри цивільного права № 2
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Порядок та способи захисту прав потерпілих від кримінального правопорушення

Аналізується питання сутності способів захисту порушених прав потерпілих унаслідок кримінального правопорушення та порядок їх захисту. Досліджуються особливості компенсації державою шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, та наголошується на тому, що дане зобов'язання пов'язане насамперед із виконанням державою її соціальних функцій і є наближенням до системи соціального забезпечення, а отже не може бути суто цивільно-правовим, деліктним зобов'язанням. Підтримується наукова позиція, що його потрібно розглядати як самостійний спосіб захисту.

Ключові слова: способи захисту, порядок захисту, відшкодування шкоди, кримінальне правопорушення.

Анализируется вопрос сущности способов защиты нарушенных прав потерпевших в результате уголовного правонарушения и порядок их защиты. Исследуются особенности компенсации государством вреда, причиненного уголовным правонарушением, и подчеркивается, что данное обязательство связано прежде всего с выполнением государством его социальных функций и является приближенным к системе социального обеспечения, а, следовательно не может быть чисто гражданско-правовым, деликтным обязательством. Поддерживается научная позиция, что его нужно рассматривать как самостоятельный способ защиты.

Ключевые слова: способы защиты, порядок защиты, возмещение вреда, уголовное правонарушение.

Analyzed the question of the essence of ways to protect the violated rights of victims in the criminal offence and the procedure for their protection. Examines the features of compensation by the state for damage caused by a criminal offence, and it is emphasized that this obligation is primarily due to the state's compliance with its social features and is close to the social security system, and therefore cannot be purely civil, tort obligation. Supported scientific position that it should be considered as an independent method of protection.

Key words: ways to protect, order of protection, redress, a criminal offense.

Актуальність. Аналіз закріплених у ст. 16 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) [1] способів судового захисту цивільних прав та інтересів, дає змогу дійти висновку, що законодавець у даній статті виходить із широкого тлумачення категорії «захист», закріплюючи в ній способи, які спрямовані як на відновлення права, усунення порушень права, так і власне на запобігання, попередження можливих порушень права. Диспозитивний характер даної норми дає підстави припустити, що передбачений перелік судових способів захисту не є вичерпним. Правомочна особа може вдатися до іншого способу захисту, що встановлений договором або законом.

Дещо розпливчастими виглядають норми, які закріплюють можливість захисту порушених прав та інтересів в інших, ніж судовий, порядках, зокрема, в адміністративному чи нотаріальному. Так, нормативно визначений порядок адміністративного захисту цивільних прав та інтересів обмежується вказівкою на те, що він здійснюється у межах, на підставах та у спосіб, що встановлені Конституцією України та законом (ч. 3 ст. 17 ЦК України) [1]. Нотаріальний захист обмежується винятково одним способом – вчинення виконавчого напису на борговому документі у випадках і в порядку, встановлених законом (ст. 18 ЦК України) [1]. Імперативний характер даної норми дає підстави припустити, що застосувати інший спосіб захисту цивільних прав чи охоронюваних законом інтересів під час здійснення нотаріальної діяльності неможливо. Тут можна зауважити, що законодавець невиправдано звужує коло

потенційних можливостей правоволодільця при захисті порушених прав в адміністративному чи нотаріальному порядкух, які виключають можливість вдатися до договірному методу встановлення того чи іншого способу захисту.

Аналіз останніх досліджень. Науковий ступінь розробки проблем, що стосуються способів захисту порушених цивільних прав та інтересів, хоча й можна визнати чималим, але у більшості робіт цієї тематики до останнього часу майже не приділялось уваги особливостям захисту прав потерпілих саме від кримінальних правопорушень. На сучасному етапі можна констатувати про зростання наукового інтересу до даної тематики, у наукових виданнях все частіше піднімаються проблеми належного забезпечення прав потерпілих осіб від різного роду злочинів. Серед останніх дисертаційних напрацювань, присвячених даному питанню, можна виділити роботи таких російських вчених як В.Е. Козацька «Гражданско-правовое регулирование возмещения вреда, причиненного преступлениями: исторический и сравнительно-правовой анализ» (2009 р.); М.А. Мусаєв «Защита жертв преступлений» (2012 р.), М.І. Копік «Компенсация морального вреда жертвам терроризма» (2014 р.). В Україні перша кандидатська дисертація на тему «Відшкодування шкоди фізичній особі, що потерпіла від злочину, за цивільним законодавством України» (2008 р.) була захищена Д.Ф. Плачковим. Проте й до сьогодні більшість нагальних проблем, пов'язаних із забезпеченням захисту прав потерпілих осіб від кримінальних правопорушень, залишаються невирішеними.

На підставі аналізу загальновідомих (універсальних) способів захисту цивільних прав та інтересів **мета даної статті** зводиться до визначення більш прийняттого порядку та способів захисту, які є адекватними для застосування при порушенні прав осіб, які потерпіли від кримінального правопорушення. Оскільки нотаріальному порядку властивий винятково безспірний характер заявлених вимог, який виходиться за межі обраної теми, увага в роботі приділятиметься дослідженню способів захисту, властивих для судового та адміністративного порядків.

Виклад основного матеріалу. Для досягнення поставленої у роботі мети насамперед слід з'ясувати, що таке «способи захисту», які їх види та які критерії вибору того чи іншого способу захисту є визначальними для віднесення їх до певного порядку захисту при відшкодуванні шкоди особам, які потерпіли від кримінального правопорушення.

Українське законодавство не містить легального визначення «способу захисту цивільного права», а в юридичній літературі його розглядають з різних точок зору. Як помітив М.К. Воробйов, термін «спосіб захисту цивільного права» практично не існував і не обговорювався в літературі у період, що передував прийняттю Основ законодавства 1961 р. За його спостереженнями, в роботах цього періоду про способи захисту цивільних прав писала тільки О.Р. Халфіна [2, с. 156], причому вона вклдала в зміст даного поняття не зовсім те значення, яке надається йому в сучасній цивілістиці [3, с. 76–77].

На думку деяких вчених-цивілістів, способи захисту суб'єктивного цивільного права — це закріплені законом матеріально-правові міри примусового характеру, за допомогою яких здійснюється відновлення (визнання) порушених (оспорюваних) прав та вплив на порушника [4, с. 270; 5, с. 108].

Запропоноване авторами визначення є дещо розпливчастим і не охоплює повною мірою сутність, правову природу та основні особливості цивільно-правових способів

захисту. В ньому перераховані не всі цілі (завдання) правового захисту, не визначені такі цільові установки захисту як превенція (попередження) правопорушення, припинення порушеного права, усунення перешкод у здійсненні суб'єктивних прав, компенсація втрат, завданих порушенням суб'єктивних прав. Не передбачає воно і можливості вдаватися до договірному методу встановлення того чи іншого способу захисту, використання якого допускає норма ст. 16 ЦК України.

Більш доречно визначення, запропоноване В. В. Вітринським, який під способами захисту цивільних прав розуміє передбачені законодавством засоби, за допомогою яких можуть бути досягнуті припинення, запобігання, усунення порушень права, його відновлення і (або) компенсація втрат, викликаних порушенням права [6, с. 776]. Але і в даному визначенні відсутня можливість встановлення способу захисту договірним шляхом, змішуються поняття спосіб та засіб захисту.

Аналізуючи висловлені в юридичній літературі точки зору щодо поняття способу захисту цивільних прав, Ю. М. Андреев досить справедливо відмічає, що під способом захисту слід розуміти не фактичні, здійснювані суб'єктом захисту дії (дію), процес захисту, правоохоронну діяльність самої правової особи (потерпілої) особи чи юрисдикційну діяльність правозахисного державного органу, а модель (ідеал) можливої майбутньої поведінки (дії) правоволодільца, запропоновану законодавцем, набір передбачених законом прийомів, підходів, шляхів, технологій при здійсненні тих чи інших дій, якими правоволоділець може скористатися на власний розсуд. Спосіб правового захисту є моделлю (еталоном) майбутньої поведінки суб'єкта захисту. Спосіб захисту і фактичні дії щодо здійснення захисту співвідносяться один із одним як можливість і дійсність, форма та зміст. Той чи інший спосіб захисту, передбачений законом як стандарт майбутньої поведінки учасників захисту, перетворюється із категорії можливого (ідеального) у категорію дійсного (реального), трансформується в подальшому за бажанням правоволодільца у конкретні фактичні (реальні) дії з реалізації запропонованих законом сукупності прийомів, технологій, підходів, можливостей щодо досягнення тих чи інших цілей [7, с. 115–116].

У юридичній літературі дослідниками проблем захисту цивільних прав пропонуються досить різноманітні групи (підгрупи), види (підвиди) способів захисту прав, залежно від підстав і цілей їх класифікації. На думку більшості науковців, способи захисту, перераховані у ст. 16 ЦК України, носять універсальний характер, тобто можуть бути застосовані для захисту будь-яких цивільних прав. Між тим, якщо проаналізувати названі у ст. 16 ЦК України способи захисту, можна говорити лише про умовну їх універсальність, оскільки відшкодування моральної (немайнової) шкоди не може бути способом захисту майнових прав, стягнення неустойки неможливе, якщо відсутня вказівка про це в законі чи в договорі, а також при завданні шкоди за деліктними зобов'язаннями.

Можна цілком погодитись з Ю.М. Андреевим у тому, що вибір того чи іншого способу цивільно-правового захисту залежить від природи і змісту охоронюваного суб'єктивного права, виду і характеру правопорушення, форми, суб'єкта і мети захисту, розсуду самого правоволодільца. На його слушну думку, в рамках одного порядку захисту може існувати кілька способів захисту. З іншого боку, один і той же спосіб захисту може одночасно використовуватися в декількох порядках. Проблема вибору конкретного способу захисту обумовлена необхідністю обрання найбільш адекватної міри, яка відповідає характеру порушених прав і законних інтересів, а також вимогам

всебічності і повноти захисту порушеного права [7, с. 117–118]. Підтримуючи існуючу в юридичній науці позицію, Ю.М. Андреев визнає існування попереджувальних, відновлювальних і штрафних способів захисту.

Зазначена позиція зустрічає відгук і у законодавця, який у ст. 16 ЦК України поряд зі способами, що носять попереджувальний або відновлювальний характер, включив і способи, які в юридичній літературі здебільшого називають мірами цивільно-правової відповідальності (відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди; відшкодування моральної (немайнової) шкоди).

Підсумовуючи викладене, можна зробити проміжний висновок про те, що існуючі вчення про способи захисту переважно розроблені та належним чином нормативно закріплені насамперед щодо судового порядку захисту.

Відсильний характер ст. 17 ЦК України, який закріплює можливість захисту порушених прав і в адміністративному порядку, дає змогу лише логічно припустити, що способи судового захисту цілком застосовні і для адміністративного порядку захисту.

Що стосується захисту порушених прав осіб, які потерпіли від кримінального правопорушення, то дієвим способом захисту їх прав (серед інших закріплених законом) насамперед є міри цивільно-правової відповідальності (відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди, відшкодування моральної (немайнової) шкоди. Реалізація мір цивільно-правової відповідальності шляхом відшкодування майнової та (або) моральної (немайнової) шкоди цілком властива не тільки через судовий порядок захисту (який все ж таки є переважачим), а й допустима при добровільному відшкодуванні завданої шкоди. Зокрема, відповідно до ч. 1 ст. 127 Кримінального процесуального кодексу України підозрюваний, обвинувачений, а також за його згодою будь-яка інша фізична чи юридична особа має право на будь-якій стадії кримінального провадження відшкодувати шкоду, завдану потерпілому, територіальній громаді, державі внаслідок кримінального правопорушення [8]. У даній нормі саме і закріплена можливість добровільного відшкодування завданої шкоди.

Правовою основою відшкодування завданої кримінальним правопорушенням майнової та компенсації моральної шкоди насамперед є норми цивільного права, які встановлюють позадоговірну (деліктну) відповідальність за завдання шкоди протиправною поведінкою особи (ст. 22, 23, 1166, 1167, 1177, 1207 та інші статті глави 82 ЦК України) [1]. Пленум ВСУ свого часу дав роз'яснення щодо відшкодування майнової та моральної шкоди, завданої правопорушенням, зокрема й кримінальним, у кількох своїх постановках, зокрема: «Про практику застосування судами України законодавства про відшкодування матеріальної шкоди, заподіяної злочинцем, і стягнення безпідставно нажитого майна» від 31 березня 1989 р.; «Про практику розгляду судами цивільних справ за позовами про відшкодування шкоди» від 27 березня 1992 р.; «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди» від 31 березня 1995 р.; «Про відшкодування витрат на стаціонарне лікування особи, яка потерпіла від злочину, та судових витрат» від 7 липня 1995 р. Незважаючи на те, що названі постанови були ухвалені ще до прийняття нині чинного цивільного законодавства та інших законів, які передбачають майнову відповідальність за шкоду, завдану правопорушеннями, у тому числі й кримінальними, а внесені до них свого часу зміни й доповнення повною мірою не враховують сучасних правових реалій, вони все ж у своїй основі здатні надати судам правильні орієнтири у вирішенні питань, пов'язаних із дієвим захистом прав потерпілих від злочинів та інших кри-

мінальних правопорушень.

Між тим, незалежно від порядку відшкодування завданої кримінальним правопорушенням шкоди та того, що передбачені способи захисту носять суто цивільно-правовий, компенсаційний характер, не завжди зазначене зобов'язання може бути цивільно-правовим. У тих випадках, коли шкоду, завдано внаслідок злочину та не встановлено особу, яка вчинила злочин, або якщо вона є неплатоспроможною, обов'язок відшкодування переноситься на державу, і тут уже виникають певні сумніви щодо віднесення зазначеного зобов'язання до цивільно-правового.

З приводу таких сумнівів у юридичній літературі уже зустрічалися певні висловлювання. Зокрема, було висловлено думку, що спеціальний закон щодо компенсації державою завданої злочином шкоди має бути спрямований на компенсацію шкоди, зміст якої визначається ЦК України, однак публічно-правовими засобами. При цьому, зазначається далі, посилання на цей закон у ст. 1177 та 1207 ЦК України не повинно змінювати його публічно-правової суті. Передбачена вказаними статтями за рахунок держави компенсація шкоди потерпілим від злочину не може розглядатися як цивільно-правове зобов'язання й не є майновою відповідальністю, перекладеною із злочинця на державу. В цьому випадку доречно вести мову лише про виконання державою її соціальних функцій, створення жертві додатково до існуючих засобів правового захисту допоміжних, привілейованих механізмів усунення негативних наслідків вчиненого злочину. За своїми функціями та завданнями відшкодування за рахунок держави завданої злочином шкоди є наближеним до системи соціального забезпечення й має існувати як її елемент [9, с. 794].

Подібних поглядів дотримується і Д.Ф. Плачков, кандидатська дисертація якого була присвячена безпосередньо особливостям відшкодування шкоди фізичній особі, що потерпіла від злочину. На його думку, в рамках відшкодування державою шкоди, завданої злочинцем, держава, звичайно, не є правопорушником. Її «провина» у тому, що державні органи не виконали належним чином свій обов'язок — не встановили правопорушника, а у випадку, якщо правопорушник виявився неспроможним відшкодувати шкоду внаслідок свого майнового становища чи інших обставин, то і такої «провини» у держави немає [10, с. 9—10]. Оскільки держава «відповідає» не за свої дії та без вини, автором висувається думка, що обов'язок держави відшкодувати шкоду, завдану злочинцем, не є цивільно-правовою відповідальністю, а є засобом захисту [11, с. 233].

Тезу, що відшкодування за рахунок держави завданої злочином шкоди є наближеним до системи соціального забезпечення, поділяє й О.П. Кучинська. Зокрема вона вважає, що спеціальний фонд відшкодування матеріальних і моральних збитків може бути створений при Міністерстві праці та соціальної політики України або при Міністерстві юстиції України. Джерелом його фінансування мають бути кошти, стягнуті з осіб, що скоїли злочини, відрахування з державного бюджету частини сум, одержаних від використання праці засуджених, від реалізації конфіскованого майна, в результаті стягнення штрафів за злочини та адміністративні правопорушення, внески підприємств різних форм власності, частка сум, одержаних митними органами від реалізації вилучених товарів, що незаконно переміщуються через кордон, тощо [12, с. 53].

З точки зору трактування цивільно-правової відповідальності як заходу державного примусу, що виражається у позбавленні правопорушника певних цивільних прав або покладенні на нього додаткових майнових обтяжень, та враховуючи загальний постулат зобов'язань із завдання шкоди (шкода, завдана неправомірними рішеннями,

діями чи бездіяльністю, відшкодовується особою, яка її завдала), слід підтримати позицію науковців, які схиляються до того, що компенсація за рахунок держави шкоди потерпілим від злочину не може розглядатися як цивільно-правове зобов'язання і не є майновою відповідальністю, а є самостійним способом захисту порушених прав, який, на нашу думку, може бути закріплений в рамках ст. 17 ЦК України.

Висновки. Оскільки механізм захисту прав потерпілих від злочинів та інших кримінальних правопорушень неможливий без закріплення його на законодавчому рівні, то необхідно удосконалити чинне законодавство України, яке б більш повно врегулювало правовий статус потерпілих від злочину та надавало їм гарантований рівень захисту державою. Розробка та впровадження відповідних юридичних механізмів захисту потерпілих було б органічним доповненням загального демократичного руху в напрямку захисту прав і свобод людини в Україні.

Зазначені в роботі висновки породжують самостійну проблему щодо подальшого дослідження правової природи компенсації за рахунок держави шкоди потерпілим від злочину, яка може стати предметом наступних наукових розвідок, що планується провести з даної тематики.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Цивільний Кодекс України від 16.01.2003 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/435-15>. – редакція від 04.03.2015.
2. Халфина Р. О. Право личной собственности граждан СССР / отв. ред. Д. М. Генкин. – М.: Изд-во АН СССР, 1955. – 183 с.
3. Воробьев М. К. О способах защиты гражданских прав / М. К. Воробьев // Труды по правоведению : матер. к конф. Новосибирского фак-та по итогам науч.-исслед. работы 1967 г. / Редкол.: М. К. Воробьев, Л. Б. Гальперин, В. М. Горшенев, Я. М. Козицин (отв. за вып.). – Новосибирск, 1968. – С.75–93.
4. Гражданское право: [учебник]; часть 1 / под ред. А.П. Сергеева, Ю.К. Толстого. – М.: Проспект, 1997. – 600с.
5. Цивільне право України : [підручник]; частина 1 / за заг. ред. Р. Б. Шишки та В. А. Кройтора. – Х.: Вид-во Харк. ун-ту внутр. справ, 2008. – 516 с.
6. Брагинский М. И. Договорное право. Книга первая : Общие положения. – Изд. дополнит., стер. / М. И. Брагинский, В. В. Витрянский. – М.: Статут, 2002. – 848 с.
7. Андреев Ю. Н. Механизм гражданско-правовой защиты / Ю. Н. Андреев. – М.: Норма: ИНФА-М., 2010. – 464 с.
8. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>. – редакція від 10.04.2015.
9. Цивільне право [Текст] : підручник : у 2 т. / за ред.: В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. – Х.: Право. – 2011. – Т. 2. – 816 с.
10. Плачков Д. Ф. Відшкодування шкоди фізичній особі, що потерпіла від злочину, за цивільним законодавством України : автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес, сімейне право, міжнародне приватне право» / Плачков Дмитро Федорович. – Одеса, 2008. – 21 с.
11. Плачков Д. Ф. Юридична природа відносин відшкодування державою шкоди, завданої фізичній особі злочиним / Д. Ф. Плачков // Актуальні проблеми держави та права : зб. наук. праць. – Одеса : Юридична література. – 2008. – Вип. 38. – С. 229–233.
12. Кучинська О. П. Законодавчо захистити права потерпілих / О. П. Кучинська // Право України. – 1996. – № 7. – С. 53–54.